

מולד הממלכה

ישראל קולת

דוד בן-גוריון, **לקראת קץ המנדט** (זכרונות מן העיובון), 448 עמ'

דוד בן-גוריון, **פעמי מדינה** (זכרונות מן העיובון), 603 עמ'

ערך וליווה במבואות ובהערות: מאיר אביזוהר. עם עובד, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, החברה להפצת משנתו של דוד בן-גוריון, תל-אביב 1993

בעוד האווירה הציבורית מלאה המולה של רוויזיות ממשיות ומדומות על אופני הלידה של מדינת ישראל – אם בצדקה או בחטא – והנה הופיעו שני כרכים רבי חשיבות העשויים לשמש בסיס מוצק לדיונים היסטוריים.

שני הכרכים של מסמכי בן-גוריון, המקיפים את פרק הזמן מיוני 1946 ועד נובמבר 1947, עוסקים בתקופה שאין דומה לה בתולדות ישראל והתנועה הציונית. זוהי תקופה שבשעתה נחשבה עת מצור מכל עבר וכסופה הוקמה מדינת ישראל ברוב שטחה של ארץ-ישראל המערבית. יישוב שהתעמת עם האימפריה הבריטית, שהיה מפולג בתוכו, שהוטל לזירה הבינלאומית המסוכסכת של 1947 ואחר כך למלחמה עם ערביי ארץ-ישראל ומדינות ערב – יצא ורוב תאוותו בידו.

בני הזמן, יהודים ולא יהודים, יכלו להשתאות כיצד התחולל הפלא של התגברות פוליטית על בריטניה וניצחון צבאי על הערבים. שניהם הפריכו הערכות קודמות שרווחו מתוך למחנה היהודי ובתוכו. הפלא כאילו פתר פתרון חד-משמעי את המתלוקות הפנימיות שהיו ומוטט את האלטרנטיבות הפוליטיות. הוא ביסס את מנהיגותו של בן-גוריון לחמש-עשרה שנים – וקבע את דמותו בהיסטוריה.

עם זאת לא היה כבן-גוריון שידע כי ההישג אינו חד-משמעי וישראל רחוקה מקבלת הסכמה בינלאומית מלאה ומהשלמה עם יושבי האזור, כשם שהיא רחוקה ממה שנחשב למילוי ייעודיה. ממרחק הזמן אנחנו מודעים לדיאלקטיקות של ההיסטוריה – הניצחון הישראלי לא רק פתר בעיות, אלא גם יצר בעיות התלויות ועומדות עד היום הזה. בן-גוריון האמין, כי קביעת העובדה הנחרצת של הקמת המדינה תביא לשלום יהודי-ערבי, וציפייה זאת לא התגשמה בעתה.

הקמת המדינה ודרך הקמתה היו גם המעשה המכריע מבחינת המעבר מאידיאולוגיות ציוניות רבות-פנים אל שדה היחסים והכוחות הבינלאומיים. שלא כציפיות האידיאולוגיות, הוקמה מדינה מנותקת משותפות קבע פוליטית רחבה יותר – אזורית או אימפריאלית – ובכוח הנשק נוכח המדינות הסובבות.

מפעלו הפוליטי של בן־גוריון נעשה מתוך זיקה מתמדת לתנועה. בהבדל מווייצמן, הוא היה מנהיג תנועה, ובשונה ממנו, הוא היה קשור לחזונות הכוללים והמהפכניים, למקסימליות נוצה המבקש לשים קץ לגלות. מצד אחר הוא היה אחראי ליישוב, שאנשיו היו, לפחות בחלקם, מלאים חרדות. היישוב ראה את עצמו כאחראי לגורל שרידי השואה, אך רבים סברו כי הוא עצמו שריד העם היהודי שיש לשמור על שלומו ולא לסכנו.

וייצמן היה תמיד רב־משמעי וגמיש ביחס להגדרה האפשרית של השאיפות הציוניות ולנוסחה הפוליטית המציאותית. בן־גוריון קבע מאזן אחר בין הנאמנות האידיאולוגית למציאות הפוליטית. בדיעבד הוא הטיל את הדורות הבאים במדינת ישראל אל נסיבות שהם נאלצו להטמיען ולפרש אותן לעצמם. אם הוא היה הגשר החי בין הרעיונות הראשוניים למציאות כפי שהיא – הנה הדורות הצעירים יותר נאבקו באמיתות של הדורות הקודמים, כאשר המציאות הפוליטית ואילווציה מוכנים להם יותר מן הטיעונים האידיאולוגיים.

זוהי גם תקופת מבחן לאשיותו של בן־גוריון. האם זהו המונולית בעל הרצון הדרוך, רואה הנולד והחותר למטרה – או האדם האימפולסיבי, הקנאי, שבוי במחשבה פראזיולוגית, הפכפך, המקיים את שליטתו על ידי התפטרויות אין־ספור? האם הוא המדינאי הלאומי הרואה למרחוק או הפוליטיקאי שאף לשעה אינו מסיח דעתו ממשחק הכוחות הפנימי ומן הרצון לשלוט?

התקופה גם מבליטה את בדידות המנהיג, הנוטל על עצמו אחריות שאין לה שיעור. ברל כצלבנסון מת, חלק גדול מן התומכים ההיסטוריים של בן־גוריון הסתייגו מן הסיכונים (כגון דוד רמז). וייצמן, שבן־גוריון העריכו, נחשב יריב. נחום גולדמן סייע בחוכמתו הדיפלומטית, אולם לא היה איש אמונו ואף לא איש דרכו של בן־גוריון.

בבדידות זאת מפליא לראות את בן־גוריון מתפנה לבקש כי ישלחו אליו כתבי קודש הודיים (על ידי ד"ר עמנואל אולסונוגר), כשהם שהוא ממשיך לעסוק בתרבות יוון.

מעבר לחידה האישית ופענוחה קיים הערך הכללי של רשומות ההיסטוריה. בחברה שבה ניתק חוט המסורת הפוליטית ולא הייתה רציפות דורות בהנהגה – והעבר קיים בזכרונות אישיים, בפולקלור ובדימויים – יש ערך רב ועצום בפגישה עם החומר המקורי. שאלות מהותיות רבות המתייחסות לנאמנויות אידיאולוגיות או לדמותה של המנהיגות קיימות ועומדות עד היום, וויכוחי התקופה הנדונה עשויים להצביע על המפנים מרעיונות לאומיים אל הגשמה פוליטית.

הכרכים שלפנינו עשויים גם לשנות חוסר איוון מוכר הקיים במחקר התקופה של הקמת המדינה. בעוד שחוקרים רבים – ישראלים ואחרים – עסקו במדיניות הבריטית, האמריקנית ואף הסובייטית, הנה לא רבים הם המחקרים המתייחסים למדיניות הציונית. אנחנו מיטיבים כיום לדעת את עוצמת השיקולים של בריטניה להחזיק – ולו אך בעקיפין – באזור המזרח התיכון, מה היה מקומה של ארץ־ישראל בשיקולים אלה ומה היה המחיר שהבריטים היו מוכנים לשלם עבור ההחזקה בארץ.

בחוכמה שלאחר מעשה אנחנו יודעים, כי שיקולי הבריטים היו מוטעים ביחס לכל האזור, ולא רק ביחס לארץ־ישראל. שלטונם הישיר כמו העקיף הגיע לקצו, והלאומיות הערבית, שהקצינה בתקופת המלחמה, עמדה לסחוף את מאחזיהם במזרח התיכון. בעניין זה היו ההערכות של וייצמן ובן־גוריון גם יחד מוטעות, כשם שהיו מוטעות ההערכות של בוויין. אולם ניתוב המדיניות הציונית במשעול הצר יכול להיחשב כמלאכת מחשבת בעימות אמונות עם כוחות, בקבלת פשרות והפיכתן לקרש קפיצה להישג מקסימלי אפשרי.

* * *

ההוצאה לאור של מסמכי בן־גוריון מהווה בעיה קשה מטעמים רבים. מקרה בן־גוריון הוא מיוחד במינו בתיעוד: זהו מקרה של אדם שעמד 45 שנה במוקד של פעילות היסטורית - וזה אדם שחשב דרך הכתיבה, והקפיד על רישום - אולם לא כתב בעצמו זכרונות שאולי חשב לכתוב. נוסף על כך רובץ על הוצאת כתבי בן־גוריון 'סבל ירושה' רב: בן־גוריון ועורכיו הוציאו בעבר קובצי נאומים, מאמרים ואף איגרות. לאתר פרישתו מן החיים הפוליטיים הפעילים החל בן־גוריון להוציא כרכים שאולי נתכוונו בתחילה להיות זכרונות, אולם נעשו עד מהרה לאוסף מסמכים. המוציאים לאור, שהמשיכו את מפעלו של בן־גוריון, המשיכו לקרוא לכרכים בשם 'זכרונות'.

בכרך שלפנינו נקט העורך שיטה משלו - שיתרונותיה עמה, אם כי לכל שיטה ניתן במקרה כזה להציע שיטה חלופית. הוא נטל את היומן כחוט שדרה ולתוכו שילב מקורות אחרים - נאומים, דברים שנאמרו בדיונים, איגרות, תזכירים, מברקים ועדויות. הנאומים שפורסמו בעבר לא נכללו בדרך כלל בכרכים אלה, אלא בחלקם הקטן, ולעתים פורסמו נאומים שלא הובאו בכתבים המקובצים (חזון ודרך). בדיונים הובאו דברי בן־גוריון בלבד, ורק לעתים הובאו גם דברי משתתפים אחרים, והדבר מהווה, כמובן, קושי לחוקר, אם כי העורך שקד למסור את תמצית תוכן הדיונים. האיגרות הן לעתים תחליף ליומן ומספרות את קורות יומו של בן־גוריון, אולם לעתים הן עוסקות בנושאים החורגים מענייני היום.

לשיטה זאת של צירוף מקורות בעיות משלה, ולעתים הן שונות בתקופות שונות. בתקופה הראשונה, במחצית השנייה של 1946, היומן לוקה בחסר בשל טלטוליו של בן־גוריון. לעומת זאת, מ־1947 הוא עשיר ועשוי לשמש חוט שדרה לתיאור.

העורך לא רק צירף מקורות מסוגים שונים ולא רק ניסה להשלים חללי מידע על ידי שימוש בדברי זכרונות; הוא גם שבר את הרצף הכרונולוגי על ידי הפרדת הדיונים לפי נושאים. כך רישומי יומן מאותו תאריך מופיעים בפרקים שונים, לפי הסדר הנושאי. נושאים מדיניים מופרדים מנושאי 'ההגנה' וכדומה. זוהי הכרעה עריכתית מרחיקת לכת ופתוחה לביקורת.

'הזכרונות' הם אפוא מוצר שיוצר על ידי העורך ועוזריו. הם אוצר בלום ונוח לגישה לקורא וגם לחוקר. אולם מטבע הדברים יבקש החוקר לעיין בחומר המקורי. לשבחו הרב של העורך ייאמר, כי הסקסט לווה בהערות רבות המבקשות להאיר

את רקע תעודות בן-גוריון. לשם כך הוא עשה שימוש רב בתעודות בריטיות ארכיוניות וגם בספרות המחקר המשנית. הרחבת היריעה של המקורות, המוסיפה ליומן דיונים, תזכירים וכיו"ב, היא פרי עמל רב ומרבה את הידע שניתן להפיק מן הספר. אולם היא גם מעוררת את הבעיה, אם אפשר לראות כל ישיבה, דיון וכינוס מנקודת הראות של בן-גוריון בלבד, ואם ניתן לראות את התקופה כולה מנקודת הראות של בן-גוריון.

העורך, מאיר אביזוהר, אף הקדים לספרים מבואות כוללים, וכן מבואות מיוחדים לכל פרשה. אלה מבואות חשובים המבקשים לארוג את חומר המקורות למסכת אחת והם כוללים, כמובן, פרשנות. המחבר של המבואות מעורר שאלות יסוד, אולם תשובותיו הן לפי הגירסה הבן-גוריונית של ההיסטוריה. זוהי, כמובן, גירסה לגיטימית, אולם היא צריכה עימות והשלמה עם נקודות ראות אחרות - מצד וייצמן או סילבר, קפלן או סנה - ועם בחינה 'לא בן-גוריונית' של האירועים וההכרעות. הגירסה הבן-גוריונית מתקבלת לא רק ביחס לתקופה המסויימת הנדונה בכרכים אלה, אלא לכל אורך תקופת פעילותו. כך, למשל, מתקבלת הטענה המאוחרת של בן-גוריון (משנות השישים, לאחר פרישתו), שהוא צידד ב'מדינה עברית' מאז ייסוד אחדות-העבודה ב'1919 (כרך א, עמ' 49, וכרך ב, עמ' 284). לצורך זה אפשר אף למצוא מובאות מתקופה מוקדמת יותר. אולם הנוסחה 'מדינה עברית' היא נוסחה רב-משמעית וחמקמקה; פירושה אצל בן-גוריון שונים בסיטואציות שונות. היו תקופות שבהן הוא נמנע מלהשתמש במונח זה. תוכן 'המדינה', מידת עצמאותה וגם היחס הרעיוני אליה עברו תמורות מפליגות לאורך דרכו הפוליטית. אמנם עצמאות הייתה מאבני היסוד של הציונות - אולם 'עצמות' זאת יכלה להתגשם במשטרים שונים.

* * *

הכרך הראשון מתחיל במשבר הגדול ביחסים בין היישוב לבין הממשל הבריטי לאחר 'השבת השחורה' של יוני 1946. משבר זה עשוי היה להיראות כשברון המדיניות שהחלה עם תוכנית בילטמור ב'1942 ונמשכה באמצעות פעילות הטרדה של 'תנועת המרי' מאז סתיו 1945. פעולות אלו, שכוננו 'המאבק', עדיין יכלו להיחשב כפעילות 'למען חידוש הברית' (עם בריטניה).

בכרך השני, בעת הדיונים הפנימיים במפא"י על ההופעה בפני ועדת האו"ם, שב בן-גוריון ועשה חשבון נפש עם מדיניות זאת, על העיקר והטפל שבה. הוא הודה כי תוכנית בילטמור, בגירסתה המקורית, נשענה על הנחות מוטעות - על ציפייה כי המעצמות יאותו לפתרון מהפכני חד-משמעי של בעיית יהודי אירופה ובעיית ארץ-ישראל.

הפרכת הנחות אלה חרגה מגדר התוכנית המדינית המסוימת, 'תוכנית בילטמור', והעידה על גבולות האחריות הבינלאומית לשאלה היהודית - ועל אי-קבלת הקונצפציה הציונית, המבקשת לאחד את שאלת היהודים באירופה עם בעיית ארץ-ישראל. פתחי התקווה שנתרו לאחר ההכרעה של בריטניה היו שיתוף האמריקנים

בוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית והניסיון החוזר לשכנוע הבריטים. התגובה הקשה של הבריטים ב'שבת השחורה', 29 ביוני 1946 (שהיום אנו יודעים כי הייתה מרוסנת יחסית), הצביעה על גבול האלימות; הקרע בתוך 'תנועת המרי', לאחר פיצוץ מלון המלך דוד, הצביע על גבול השיתוף של 'ההגנה' עם אצ"ל ולח"י. זאת הייתה סיטואציה של מצור מכל עבר, מבחוץ ומבפנים, שהמוצא ממנה היה לוט בערפל.

התגובה של בן-גוריון, ושל חוגים רחבים ביישוב, הייתה תגובה של דה-לגיטימציה של השלטון הבריטי הקיים - כאשר האלטרנטיבה והבסיס הפוליטי שלה אינם נתונים.

הבריטים, לעומת זאת, התבססו על תוכנית מדינית (תוכנית מוריסון) ועל הערכה כי תימצא 'הנהגה מתונה' ביישוב שתיאות לקבל אותה. בתוכנית מוריסון היו מספר הנחות ליהודים והסכמות לעמדת ארצות-הברית - והיא יכלה לטפח אשליות של אפשרות לעלייה מוגבלת ושלטון עצמי יהודי מוגבל.

סיכולה של תוכנית מוריסון ותקיעת טריו בין מדיניות בריטניה למדיניות ארצות-הברית נעשו למטרה ראשית של המדיניות הציונית. דבר זה נעשה בתרגיל מתוחכם של הדלפת התוכנית לעיתונות לפני פרסומה הרשמי, וגם על ידי תמרון מדיני. ישיבות הנהלת הסוכנות בפריס באוגוסט 1946 היו ישיבות גורליות במצב מצור זה. לרוע המזל, אין פרוטוקולים מלאים ומוסמכים מישיבות אלה, והעורך עשה מלאכת שחזור מועילה ביותר משרידי מקורות קיימים.

בן-גוריון נע באותו זמן בין תוכניות דמיוניות לתכסיסים מורכבים. הוא העלה אפשרות של הסכם עם ירדן של עבדאללה על חילופי שטחים, כדי לסגת מן התוכנית לשלוט בכל הארץ - ועם זאת לא לוותר על שטח; הוא לא התנגד ליוזמת נחום גולדמן, שדיברה במפורש על חלוקה, אולם גם לא תמך בה.

שיטתו ופעילותו המדינית של בן-גוריון יובנו נכוחה רק אם הן יופיעו כמעין תמונת תבליט על הרקע הכללי של הנסיבות וחילוקי הדעות של אותו זמן, לפחות אלה שבקרוב חברי מפלגתו. רק כך תוצג הדרמה במלוא עוצמתה. זה לא היה רק תרגיל בחשיבה פוליטית, אלא גם הכרעה גורלית ליישוב, לשארית הפליטה ולשאיפות הציוניות. שיקולים של מדיניות חיצונית ושל אופי התנועה וערכיה חברו כאן יחדיו - על פרשת דרכים היסטורית.

החוברת 'לבהינת הדרך', שהוצאה לאור בסתיו 1946 על ידי המתונים במפא"י - ברובם אנשי הפועל-הצעיר לשעבר וקרובים למדיניותו של ויצמן - עשויה ללמדנו על חילוקי הדעות ופרשות הדרכים. החוברת הוצאה לאחר ישיבות הנהלת הסוכנות בפריס באוגוסט 1946 ובקשר עם הכרעת הרוב במפא"י לצד האקטיביסטי בוועידה השישית של המפלגה בספטמבר 1946. הנושא הישיר של הוויכוח היה השימוש באמצעים אלימים כלפי השלטונות והצבא הבריטיים, אולם למעשה חרג הוויכוח הרבה מעבר לנושא המסוים והקיף היבטים רבים של אסכולות פוליטיות. במבט לאחור אנחנו אף יכולים לומר, כי הוויכוח הישיר היה בלתי משמעותי, שכן למעשה נפסק המאבק האלים נגד הבריטים אחרי יוני 1946 ולא התחדש עוד.

דיוני ועידת מפא"י בספטמבר 1946 היו נוקבים וסוערים, אולם החלטותיה 'האקטיביסטיות' לא הוצאו אל הפועל. ייתכן אמנם לומר כי המאבק נעשה חסר טעם לאחר העברת בעיית ארץ-ישראל לאו"ם - דבר שהיה בלתי צפוי. אך אצל ולח"י המשיכו בפעולות אלימות גם לאחר זאת, מתוך הערכה כי זוהי הדרך העיקרית לסילוק השלטון הבריטי. העורך מביא מסמכים מן הארכיונים הבריטיים, המעידים, כי היה איום בריטי להכות מכה כבדה ב'הגנה'; בכך הוא מבקש להצדיק את עמדת בן-גוריון, שצייד בפעולות 'המאבק' האלימות נגד הבריטים, אולם גם הציב להן גבול: סיכון היישוב, ובמיוחד סיכון כוחו הצבאי.

למעשה היו חילוקי הדעות במפא"י עמוקים ורחבים יותר מאשר בנושא המסוים של המאבק האלים. מתנגדיו של בן-גוריון בתוך מפא"י לא רק ביקרו את עמדותיו שלו, אלא גם הציגו תוכנית חלופית. אליעזר קפלן זקף לזכות הקו הווייצמניסטי את הכשלת תוכנית מוריסון-גריידי על-ידי הפעולה הדיפלומטית באמריקה, שנסמכה על טיעונים של צדק ועל לחץ שארית הפליטה, ולא על אלימות.

קפלן טען, שהדה-לגיטימציה של השלטון הבריטי בארץ-ישראל בנסיבות הקיימות היא גם עמדת וייצמן, אולם האלטרנטיבה צריכה להיות הצגת דרישה מפורשת למדינה בחלק מארץ ישראל, ושיש להשיג מטרה זאת באמצעים מדיניים בלבד. כך שרעיון הפדרליזם או הקנטוניזציה של תוכנית מוריסון-גריידי לא היה מקובל לדבריו גם על אנשי וייצמן במפא"י - אולם את המדינה היהודית בארץ-ישראל מחולקת הם קיוו להשיג בעזרת בריטניה. גם הם נתפסו לתקווה-אשליה, כי תמיכה של הבריטים תמציא גם שותפים מקרב מדינות ערב.

הדה-לגיטימציה של בריטניה, במידה שהייתה, התייחסה אפוא רק לצביון שקיבל השלטון המנדטורי, ולא לשותפות עם בריטניה על בסיס אפשרי אחר. מצדדי הקו המתון צידדו בהמשך ההעפלה וההתיישבות - גם לגופן וגם בציפייה כי הדבר יעורר את דעת הקהל הבריטית והבינלאומית.

ייתכן שהייתה משמעות להלך הרוח הכללי, שטופח על ידי מחנה זה, יותר מאשר לעמדה המדינית המתונה שלו. הם הגדירו את מדיניות המאבק האלים כהימור מסוכן, שסיכוייו לשנות את המדיניות הבריטית מועטים וסיכוניו מרובים. התגובה הבריטית של יוני 1946 הפריכה, לדעתם, את הסברה, שהבריטים לא יגיבו בחומרה על ההטרדות, אלא ישתכנעו לשנות את מדיניותם. יתר על כן: הפעולות האלימות נחשבו מכשול לפעילות העיקרית של עלייה והתיישבות לגאלית ובלתי-לגאלית - עליהן לא היו חילוקי דעות בין המחנות השונים בתנועת העבודה.

מעבר לזאת, לפחות חלק מן המתונים ערערו על הדחיפות המהפכנית בעמדתו של בן-גוריון. הם סברו כי דחיפות זאת פוגעת בהתפתחות ההדרגתית והמבוססת של היישוב; הנסיבות הפוליטיות הבינלאומיות ב-1946 יכלו להיחשב בלתי רצויות לתנועה הציונית, ומנקודת הראות של הגשמה בטווח ארוך ניתן היה להסיף להתרסנות עד אשר הנסיבות יהיו נוחות יותר. הערכה זאת, שאנחנו יכולים ממרחק הזמן להעריכה כמוטעית, הייתה מקובלת על רבים מן המתנגדים לאקטיביזם. ברובד עמוק יותר - גם מבחינת השפעתו על דעת הקהל בעולם וגם מבחינת

ההשפעה הפנימית - עמד השיקול המוסרי: רבים ממתנגדיו של בן-גוריון בתוך מפא"י טענו, שנקיטת שיטות אלימות מחזקת את הפורשים בתוך היישוב ועלולה לפרור את המרקם החברתי שלו ואת מוסדותיו הנבחרים. הוויכוח הפוליטי הגדול היה בדבר דחיפות ההכרעה, חשיבות השליטה הריבונית והצורך בעוצמה כגורם בסיטואציה שקשה היה עדיין לחזותה במדויק.

* * *

פרשת הקונגרס הציוני הכ"ב בדצמבר 1946 היא אחת הפרשות הנפתלות בהיסטוריה הציונית; היא קשה להיסטוריונים גם משום שחלק גדול מן האירועים התרחש מאחרי הקלעים ולא הניח עדויות בכתב.

הוויכוחים המפורשים שהתנהלו היו בשאלות המדינה, החלוקה ו'המאבק', והם ויכוחים עקרוניים חשובים. אולם מתחת לפני השטח התנהל המאבק על ההנהגה ועל אופי ההסתדרות הציונית לאחר המלחמה והשואה.

תוצאותיו של הקונגרס היו פאראדוקסליות. בן-גוריון לא זכה לתמיכת סיעתו, האיחוד-העולמי, אולם הצליח ליצור קואליציה אנטי-וייצמנית, שהביאה להדחת הנשיא. וייצמן הודח מנשיאות ההסתדרות הציונית בגלל סירוב מתנגדיו ללכת לשיחות עם הבריטים בלונדון, אבל ההנהגה החדשה הלכה לשיחות אלה, אם כי באופן בלתי-רשמי.

השתלשלות האירועים מלאה בבעיות קשות לפתרון: האם גמר בן-גוריון אומר מראש להפיל את וייצמן - או שהיה זה וייצמן שהעמיד את נושא המחלוקת על חוד ההכרעה והפסיד?

כיצד חפצה סיעת האיחוד-העולמי גם להחזיק בהחלטות ועידת המפלגה בארץ על אקטיביזם וגם לקיים את מנהיגותו של וייצמן? האם זו התגברות מפלגות האיחוד-העולמי בחוץ לארץ על המפלגה בארץ, כפי שביקש בן-גוריון להציג זאת? ומה היה סוד השפעתו של וייצמן בסיעת האיחוד-העולמי - גם לאחר שמדיניותו לא הייתה קבילה? והאם חשב בן-גוריון בנקודת זמן מסוימת לעזוב את הקונגרס?

אל חידת בן-גוריון ווייצמן מצטרפת חידת אבא הלל סילבר - יריב עיקש וגלוי של וייצמן, שגם לו היו מתנגדים במפלגתו, מפלגת הציונים-הכלליים. בין סילבר לבן-גוריון נוצר קשר, שגם דרך יצירתו סתומה. משה סנה מילא תפקיד מפתח ביצירת הקואליציה האקטיביסטית והאנטי-וייצמניסטית הזאת.

התנהגות התנועה-לאחדות-העבודה והשומר-הצעיר מלאה קושינות. במקרה זה דבקת אידיאולוגית ומסירות חלוצית נפגשו עם צורך בפרגמטיזם פוליטי. ספק אם מפלגות אלה הצליחו לעמוד במבחן כפול זה. בסופו של דבר הצליח בן-גוריון להדיח את וייצמן ולהקים קואליציה רחבה, מסורבלת ובלתי נוחה, שעמה הנהיג את התנועה אל מבחנה המכריע. אפשר להקשות ולשאול, האם נצחונו של בן-גוריון היה תוצאה של מקרים מוצלחים ושגיאות יריביו - או פרי תכסיסים מתוחכמים?

התייעוד שבספר שלפנינו מאלף ביותר, אך מפליא לראות עד כמה ידיעתנו לקויה בחסר. העורך עשה מלאכה חשובה בגביית עדויות המבהירות את התמונה, אולם החומר הכתוב מלא חללים, ובגביית עדויות איחרנו במידה רבה את המועד. הקונגרס הכ"ב וישיבות הוועד הפועל הציוני וההנהלה החדשה הסתיימו גם במסירת תיק הביטחון לבן-גוריון. זה היה מעשה גורלי, שאולי לא הוערך בשעתו די צורכו. הוא היה מעוגן בתפיסת היסוד של בן-גוריון על ההכרח לפעול בכוח - גם כאשר הסיטואציה הייתה פתוחה לאפשרויות שונות.

בקונגרס עצמו הציג בן-גוריון את שאלות הביטחון בוועדה הפוליטית הסגורה. בשלב זה עדיין לא העלה בן-גוריון את בעיית הביטחון בהיבט הפוליטי הרחב שלה - כפי שתופיע לאחר שנה בלבד, וכפי שהוא כבר חזה אותה מאז 1945. בעיית הביטחון לא הוצגה עדיין בקונגרס כצורך ביצירת כוח לשם מילוי אפשרי של חלל פוליטי העלול להיווצר, וגם לא כהגנה מול מדינות ערב. בן-גוריון דיבר על הסכנה הצפויה ליישוב מסיוע פעיל של מדינות ערב לערביי ארץ-ישראל גם באנשים וגם בחימוש - אולם לא מהתערבות ישירה שלהן.

* * *

לאחר הפרשה הנפתלת של הקונגרס הכ"ב מתחילה פרשה סבוכה של המשא ומתן האחרון עם הבריטים בראשית 1947. עצם ההליכה למשא ומתן לאחר שווייצמן הודח בשל עמדתו בזכות משא ומתן כזה נחשבה על ידי אנשי וייצמן כמעשה הערמה של יורשו. אמנם שאלת בסיס השיחות נעקפה על ידי הכרזה על השיחות כ'בלתי פורמליות', וכך ניתן היה לעקוף את הניגוד בין הציונים לבריטים על הגדרת אופיין.

יש להעריך כי בן-גוריון לא דקדק בשאלה אם ללכת לשיחות - אלא מי יהיה בן-השיח של האנגלים. הוא הכיר תמיד בסגולותיו של וייצמן, אולם בשלב זה חשש מגמישותו ונסיגותיו העלולות ליהפך למלכודת.

עמדתו של בן-גוריון בשיחות הייתה אף היא רב-משמעית; ללא ספק הוא הציע חלוקה - בניגוד להחלטת הקונגרס. השאלה המתעוררת היא, אם הוא היה מוכן גם לוותר על מדינה לאלתר בחלק מן הארץ ולהסתפק בתקופת מעבר, שבה תותר עלייה של 4,000 איש לחודש - 48,000 לשנה?

בכל מקרה אין ספק, שבן-גוריון עדיין חיפש דרך לחידוש השותפות עם בריטניה על בסיס קביל לציונים. ניתן לראות בכך גם אליבי כלפי החולקים עליו במחנה הציוני - האפשרות להיוותר בזירה הבינלאומית הפתוחה ללא בריטניה הטילה אימה על הכל.

חיפוש השותפות המחודשת עם הבריטים, חיפוש שהיה מופנה גם אל בוויין אישית, תמוה עוד יותר נוכח העובדה שבן-גוריון ראה כבוויין אויב ללא תקנה. כיום אנחנו יודעים, שקלמנט אטלי לא נפל ממנו בעינות פוליטית - אם גם לא אישית. ההכרעה באה מצד הבריטים, לאחר שהשיחות גם עם היהודים וגם עם הערבים הגיעו למבוי סתום. הם שהחליטו להעביר את הנושא לאומות המאוחדות.

* * *

בן גוריון חזר ארצה בפברואר 1947, לאחר ההחלטה של בריטניה למסור את בעיית ארץ-ישראל לאומות המאוחדות. הוא חזר אל הנהגה של קואליציה רב גונית ורופפת, המפורזת על פני מרכזים אחדים.

לא זו בלבד שבסיסו בהנהלת הסוכנות היה רופף – אף בקרב מפלגתו לא שקטו תומכי וייצמן. פערי האמון שנפערו בקונגרס בין בן-גוריון לחלק ממפלגתו לא נתגשרו. הגעגועים לווייצמן וההישענות על תבונתו המדינית לא חלפו. העברת הנושא הארץ-ישראלי לאו"ם רק הגבירה את אי-האמון בבן-גוריון, שכן הזירה הבינלאומית נחשבה יותר מסוכנת מן הזירה הבריטית.

ההערכה של בן-גוריון עצמו למסירת נושא ארץ-ישראל לאו"ם לא הייתה חד-משמעית. הוא הטיל ספק אם אכן יש בכוונת הבריטים לוותר על המנדט, או שזהו תרגיל השהיה במסווה של בקשת עצה מן הארגון הבינלאומי. הוא חשש מתקופת ביניים שתימשך שנים והציב בפני הבריטים דרישות לגבי עלייה ומשטר בתקופה מעין זאת. הנשק שבידו הוסיף להיות נשק ההעפלה, שהטריד את מנוחת השלטונות בארץ-ישראל ובלונדון גם יחד.

למעשה היה קצב האירועים מהיר יותר ממה ששיער בן-גוריון: שנה לאחר מצב המצור בקיץ 1946 נפתח מרחב בינלאומי, שצפן גם סיכויים. תחילה סבר בן-גוריון, כי רק סיוע אמריקני עשוי לתת לציונים פתח תקוה באו"ם. במאי 1947 באה הצהרת גרומיקו, ופתח התקווה התרחב. השיתוף בין שתי המעצמות אמנם היה רעוע עם ראשית המלחמה הקרה, אולם גם שיתוף מוגבל זה נתן מקום לסיכוי לגבור על בריטניה, שהשפעתה הייתה גדולה באותה עת, ושלא נחשבה גורם חסר פניות אלא עוין. כיום אנחנו יודעים כי עמדת בריטניה לא הייתה עוינת באורח חדי-משמעי, כשם שעמדת ארצות-הברית לא תמיד הייתה מסייעת.

* * *

פרק מרתק בכרך השני הוא 'הסמינר' של בן-גוריון בעניין 'ההגנה'. מדהים כיום להיווכח, עד כמה הייתה 'ההגנה' מוזנחת בראשית 1947, למרות ההכרה ההולכת וגדלה, כי יהיה מבחן כוח בעתיד, ולמרות השימוש בכוח במאבק נגד הבריטים. 'ההגנה' הייתה ללא הגדרה של המטרה הפוליטית, ללא סמכויות ברורות, ללא הפעלת המאגר של משוחררי הצבא הבריטי, ללא גיוס ואימון מספיק ועם חימוש של מחתרת.

ההשגות המצומצמות של פיקוד 'ההגנה' באו לידי ביטוי בהצעת פיינשטיין-רטנר בתשובה לשאלה של בן-גוריון על תגובה אפשרית לפלישה של צבאות ערב לארץ. הצעתם לא העזה להביא בחשבון צבא סדיר יהודי שיפגוש את הפולשים וסמכה רק על תגובות גרילה שינסו לחבל בצבאות אלה ולעצור אותם.

נושא זה של בניית 'ההגנה' וצה"ל היה עניין לפולמוס עז, למשברים בעת המלחמה ולמחלוקת קשה בעניין פירוק הפלמ"ח. ספרות המחקר עליו אינה קטנה.

כיום השאלה כמובן אינה 'מדוע פורק הפלמ"ח', אלא כיצד בונה צה"ל - גם מבחינת הניצחון במלחמה וגם מבחינת האופי המקצועי והחברתי של הכוח. לדעת אביזוהר, סוף מעשה הניצחון במלחמה, שהפתיע את בני התקופה, הוא שצריך להסביר את מעשי בן-גוריון מלכתחילה. הדגש על חינוך קאדרים לצורך הקמת יחידות צבאיות גדולות הוכיח את עצמו במלחמת העצמאות, כמו גם תוכניות הרכש רבות-המעוף.

יהיה אשר יהיה השיפוט היסטורי של אופן הפיכת 'ההגנה' לצה"ל, רישומי היומן של בן-גוריון הם מכרה זהב למידע על מבנה 'ההגנה', אופי הפיקוד, הערכות אישיות (לא בהכרח מדויקות) של מפקדים ומצב החימוש.

אופיינית לבן-גוריון ההתעניינות בדמות הרעיונית של פיקוד 'ההגנה', ובספרות שקוראים המפקדים. עניין זה, ניתן, כמובן, להתפרש לפנים שונות - כדאגה לרמה האנושית והתרבותית שלהם או כרצון לאינדוקטרינציה. יצוין כי הזיקה המפלגתית של המפקדים לא נעלמה מבן-גוריון, ובין אם הפלה מסעמים של השתייכות מפלגתית או לא, הוא הקפיד לחקור ולדרוש אחרי השתייכות זאת.

העניין החברתי בולט גם ביחסו של בן-גוריון לתנועות הנוער: הוא רצה להקים תנועה מעבר לתנועות הקיימות, בעלות האידיאולוגיות. הן נראו לו קטנות מדי ובלתי מסוגלות להתמודד עם הפורשים. הוא יזם תנועה שתהיה 'מסגרת של צעירים לפקודת העם' ותתבסס על חינוך צבאי ורעיוני בסיסי.

* * *

בדרך החתחתים והמפנים מתבלט בחידתיותו נאומו של בן-גוריון באסיפת הנבחרים ב־22 במאי 1947.

בן-גוריון הביע בנאום זה גם 'עמדה פרטית', שאמרה כינון מדינה יהודית בחלק מן הארץ ומנדט בריטי בחלק האחר. הנאום עורר בשעתו מחאות וגיבושים גם בקרב מפא"י, ולא ברור אם היה בגדר התפרצות אימפולסיבית או 'בלון גיטוי' מכוון. האם היה בזה איתות פומבי על נכונות לקבל חלוקה מבלי לקומם את תובעי המדינה היהודית בארץ כולה? האם הייתה זאת מחווה כלפי הבריטים, כפי שהבין את הדבר גם הנציב העליון? מוזר הדבר שהמחווה נעשתה לאחר גאום גרומיקו, כאשר ברור היה שעיקר חפצם של הסובייטים הוא להוציא את הבריטים מן הארץ. נחום גולדמן השכיל להציג נימוק נגד הצעה מעין זאת: השארת חלק מן הארץ כאופציה פתוחה מזמינה את הקטנת השטח הניתן למדינה היהודית.

עם זאת הובלטה כאן עמדתו הבסיסית של בן-גוריון: להגיע בהקדם לשלטון על שטח שיאפשר עלייה; היסוד המשלים היה הכנת כוח שיהיה מסוגל לשלוט בשטח זה, היינו, הפיכת 'ההגנה' לצבא.

ישיבות הנהלת הסוכנות ביוני 1947, כדי לדון באופן ההופעה בפני ועדת אונסקו"פ, הן עד היום שיעור מאלף במפגש האידיאולוגיות הציוניות עם מבוכ פוליטי ובמשחק הכוחות הפנימי בתוך התנועה הציונית. מוסכם היה אמנם הפעם, כי יש למנוע הופעה יהודית מפולגת, כפי שהיה הדבר בפני הוועדה האנגלו-אמריקנית,

אולם עמדת הסוכנות עצמה הייתה שנויה במחלוקת. הכרכים שלפנינו אינם מביאים את כל הדיון, אולם גם המובא רווי מתח ודרמה. היחס בין עמדות יסוד, אוריינטציות ותמרונים פוליטיים כלפי חוץ וכלפי פנים מרתק את הקורא.

עדותו של בן-גוריון בפני ועדת האו"ם היא עדות לדילמות הקשות שעמדו בפני דרכו המדינית. בפני ועדה מעין זאת אי-אפשר היה עוד לבוא בסיעונים על הבטחות ומחויבויות, כפי שהם הובאו בפני הבריטים; אף אי-אפשר היה לתבוע ריבונות כמפרעה על חשבון רוב שייווצר בעתיד; אמנם בן-גוריון הבליט את זהותו הלאומית של היישוב הקיים כבר בארץ-ישראל, אולם הגבלת שטח הריבונות לאזורים שבהם היהודים מהווים רוב הייתה הזמנה לחלוקה המקנה מינימום. בן-גוריון חזר אפוא אל רעיון תקופת מעבר קצרה ומהפכנית בחסות האו"ם, תקופה שבה תהיה עלייה גדולה והיהודים יהפכו בשטח שיוקצה להם ממיצוע לרוב.

עצרת האומות המאוחדות במאי 1947 הביאה עמה את ההפתעה הטובה של נאום גרומיקו. אולם בן-גוריון לא ניאות, גם לאחר שיפור זה במצב המדיני, לסמוך על פתרון מבחון. הוא העריך הערכה שגויה, כי ועדת האו"ם שנשלחה לארץ-ישראל תחליט נגד הקמת מדינה יהודית אפילו בחלק של ארץ-ישראל. במקרה זה, הוא סבור, הכל יהיה תלוי בעמדת ארצות-הברית ובכוח היהודי.

דו"ח הוועדה הפתיע לטובה, אם כי מדינה יהודית בשטח מצומצם הייתה הצעת הרוב בוועדה בלבד. עדיין הייתה המשוכה של עצרת האומות המאוחדות.

באותו זמן התחוללה הדרמה של 'אקסודוס'. וייצמן המודת הוסיף לחשוב, כי העימות החזיתי עם בריטניה הוא משגה; בן-גוריון ראה ב'אקסודוס' אחד מאופני המאבק, ואפשר העיקרי שבהם.

נתיב אחר מן ההידברות המחודשת עם בריטניה - הידברות עם ערבים - נחסם סופית לאחר הפגישה של אנשי הסוכנות היהודית עם עזאם פחה, מזכיר הליגה הערבית - בן-שיח מתון יחסית, שלא הניח מקום לספקות ביחס לעמדה הערבית.

אולם גם אז ניתן היה עדיין לחשוב, כי הכרעה למען מדינה יהודית תאפשר פתרון של השלמה בין יחידה עצמאית יהודית ליחידה ערבית. בצד ההחלטה הנחרצת למלא את החלל שייווצר ולהקים ממשלה יהודית, ככל שיהיה הדבר אפשרי - לא יועד עליון ולא תחליף אחר לממשלה - הייתה גם ציפייה להסכמה מצד הערבים (אם תהיה החלטה חד-משמעית), ואף אפשרות כי לא תהיה זהות בין המדינה ליישוב היהודי. החלק היהודי במדינה הערבית ייוצג על ידי הוועד הלאומי, בנפרד מן הממשלה היהודית.

פרשה בפני עצמה, החשובה גם לגופה וגם לבחינת מנהיגותו של בן-גוריון, היא פרשת היחס לאצ"ל ולח"י. על סף הגשמת השאיפה לכונן ממשל יהודי בכל חלק אפשרי של הארץ ובכל סיטואציה אפשרית, על סף הקרב עם הערבים - מגיע היישוב בקיץ 1947 אל סף מלחמת אזרחים עם הארגונים הפורשים.

בן-גוריון ניצל את עמדת הפורשים לחיזוק עמדתו המדינית, בטענה שאם לא נתקבל עמדתו האקטיביסטית, ישתלט האצ"ל. מן הצד השני הוא תבע אמצעים קשים

נגדם והסתכסך בעניין זה עם ציוני ארצות-הברית, עם יצחק גרינבוים, וגם עם תומכיו שלו עצמו במפלגתו, כאליעזר ליבנה-ליבנשטיין.

האם העימות עם אצ"ל ולח"י היה משום החשש כי הם יגדרו לעימות צבאי עם הבריטים ויכשילו את הריאורגניזציה של 'ההגנה'? או משום החשש של הפוליטיקאי, הקשוב תמיד לזירה הפנימית, מפני השתלטות הפורשים על היישוב? לעומת העימות עם אצ"ל, הצליח בן-גוריון להגיע להסכם עם החוגים האזרחיים ולהקים מחדש את 'ועד הביטחון' היישובי, אם כי הוא טרה להקנות לו סמכויות מוגבלות. גם העבודה עם ישראל גלילי בארגון המחודש של 'הגנה' התנהלה פחות או יותר למישרין.

עד מה הייתה המציאות בלתי יציבה תמיד העובדה, שבסוף ספטמבר ובראשית אוקטובר 1947 היה בן-גוריון שרוי בחוסר ודאות לגבי הכוונות של הבריטים. למרות הודעתו של שר המושבות הבריטי, קריץ'-ג'ונס, באומות המאוחדות על החלטת בריטניה לפנות את ארץ-ישראל, סבר בן-גוריון כי יציאת הבריטים אינה מעבר לספק.

בשלב זה הוא קבע, כי מחובתה של המדיניות הציונית לעמוד על קבלת אחריות עצמית לביצוע החלטה חיובית אפשרית של האומות המאוחדות. היהודים הם שצריכים למנוע היווצרותו של חלל ריק. הוא העריך כי החלטיות זאת עצמה עשויה להיות גורם בהכרעה המדינית בזירה הבינלאומית. לעומת זאת, הערכה כי היהודים לא יוכלו לקיים ממשל ושירותים בשטח שיוקצה להם - תזמין הכרעה שלילית מנקודת ראות יהודית.

'ועדת המצב' הוקמה כדי למנוע חלל ריק ותוהו ובוהו בשלטון בארץ. 'משמר העם' נועד להיות כוח מיוחד, שימנע פריעת הסדר הציבורי ברחוב היהודי. הארגונים הפורשים נחשדו בכוונות לפריעת סדרים מעין זאת. לעניין ריסון ארגונים אלה יכול היה בן-גוריון לצפות גם לשיתוף פעולה של הממשלה, אולם לשיתוף פעולה מסוג חדש: מתן היתר לכוח יהודי חמוש באזורים יהודיים מובהקים (כמו תל-אביב, פתח-תקווה). כך עשוי היה הרצון למנוע מלחמת אזרחים ביישוב היהודי ופגיעה בבריטים לשמש את המגמה ללגליזציה כלשהי של הכוח היהודי.

מצד אחר התנגד בן-גוריון לבחירות לאסיפת הנבחרים, שבהן חפץ יו"ר הוועד הלאומי, דוד רמז, על מנת לצרף גורמים שהחרימו את הבחירות ב-1944. בן-גוריון טען, כי לא רק הוועד הלאומי אלא גם הסוכנות הם שירכיבו את הממשלה הזמנית.

הפרשה האחרונה בכרכים שלפנינו היא הדיונים שקיים בן-גוריון עם הנציב העליון, סר אלן קנינגהם, על סדרי הפינוי של הבריטים. למרות החשדנות ההדדית וניגודי האינטרסים הם הגיעו למידה של הידברות, אם כי לא להסכמה ותיאום. בשטח האפור של עמימות יכול היה בן-גוריון לקדם את תפיסתו הבסיסית, כי צמיחתו המהירה של הכוח הצבאי היהודי תקבע גם את אופיו של הפתרון הפוליטי. אמנם המבחן הצבאי הקדים לבוא - לעומת התחזיות המוקדמות - אולם בסופו של דבר הוכחה צדקת בן-גוריון.

* * *

במפעל כה מקיף מן הנמנע שלא ייפלו גם השמטות וטעויות, בייחוד בתחומים החורגים מגדר הנושא המסוים. אחדות מהן טמונות בנטייה של בן-גוריון לנהוג גמישות וסיגול בשימוש במושגים – כדי להתאים אותם לשעה, בלי להניח רושם של מפנה. לעיל ציינו את הטיעון, כי הוא צידד תמיד במדינה יהודית. בכרך הראשון (עמ' 280) מובאים דבריו של בן-גוריון בוועדה המתמדת של הקונגרס הכ"ב. שם הוא חוזר ומאזכר את דבריו ב־1937, שלא אותרו בכרך שלפנינו, כי אין לו הפך בחברות בהנהלה אלא לשם הקמת המדינה היהודית: 'אני מציע זו הפעם הראשונה את מועמדותי להנהלה, כדי להלחם על הקמת המדינה היהודית. זאת תהא מטרת חיי בעתיד הקרוב' (על דרכי מדיניותנו, תל-אביב 1938, עמ' 220). בקריאה מהיום נראים הדברים כדברי נבואה. אולם הקורא עשוי לתמוה, האם נכפתה החברות בהנהלה על בן-גוריון ב־1933, האם נכפה עליו תפקיד יושב ראש ההנהלה ב־1935? גם בדיון הנזכר בקונגרס הציוני הכ"ב עשוי הקורא לשאול את עצמו בדבר מידת הכנות בהכרותו: 'באתי לארץ-ישראל להיות פועל יהודי – אין לי אמביציות אישיות' – האם זאת היתממות או תרבות פוליטית אחרת?

בכרך ב, עמ' 257, נאמר כי את הספר הלבן מ־1922 'חיבר וינסטון צ'רצ'יל'. הספר הלבן אכן נקרא על שם צ'רצ'יל, שהיה שר המושבות, אולם לא הוא חיבר אותו; ואם היה לו מחבר אחד, מקובל כיום על החוקרים כי היה זה הרברט סמואל.

* * *

ההוצאה הקפדנית של שני הכרכים מעידה על עמל רב שהושקע בה. הפרסום הצריך, מן הסתם, את פענוח הטקסט עצמו מכתב-היד, ואליו נוספו ההערות המפרשות והמבואות המקנים את הרקע, שעליהם דובר לעיל.

אל הטקסט, ההערות והמבואות נלווה גם אפראט משובת. הוא כולל נספחים המכילים תעודות שיש בהן חשיבות להארת הדברים המובאים בגוף הספרים. מלבד הנספחים הובאה רשימה של התעודות, המסודרת לא לפי רצף כרונולוגי הנקטע על ידי חלוקה נושאת, אלא לפי סוג התעודות, כאשר כל סוג מסודר לפי הסדר הכרונולוגי. רשימה זאת עשויה לפצות את הקורא על הפיצול של היומן לפי נושאים ועל הצידוף של מסמכים מסוגים שונים. הכרכים כוללים גם מפתח אישים, עם ציונים ביוגרפיים, ומפתח מקומות, מוסדות ועניינים.

כל אלה מקנים למפעל חשיבות ראשונה במעלה למחקר התקופה, ומעלים את הדיון ההיסטורי והציבורי אל רמה חדשה ומעולה.